

Марія ВЕРГОВСЬКА
(Київ)

ДО ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОГО ЖИТЛА ПРАВОБЕРЕЖНОГО ПОЛІССЯ

Житло є найдавнішим виявом будівельної культури. Однак цей ключовий елемент побуту в першу чергу зазнає змін, піддаючись новаціям. Збережені давніші елементи будівельних традицій можна віднайти у тимчасових та сезонних житлах, господарчих будівлях, втім вони зазвичай не мають функціональних ознак.

Цікаві тенденції простежуємо в регіоні Правобережного Полісся, зокрема на заболоченій території вздовж верхів'я і середньої течії Прип'яті. Через природні умови тут збереглася загальна тенденція етнічного консерватизму традицій на тлі нерівномірності процесів розвитку. Саме тут протягом ХХ століття, дослідникам, таким як К. Мошинський, З. Дмоховський, П. Жолтовський і С. Таранушенко [4] вдавалося виявляти дивовижні релікти народного будівництва. І навіть в останній третині ХХ століття, в період масової забудови багатодільним житлом зі зрубними стінами і двосхилим дахом на кроквах, у деяких селах дослідникам Музею народної архітектури та побуту України (далі МНАП) [2] вдавалося виявляти хати, унікальні за віком і збереженням цілісного автентичного комплексу реліктових особливостей, притаманних саме житлу. Це дозволяє на оригіналах досліджувати будівельні традиції XVI, XVII, XVIII століть, характеризувати загалом відомі, але детально не досліджувані давні регіональні традиції зведення житла. За матеріалами досліджень С. Верговського розглянемо три архітектурні пам'ятки, що експонуються в МНАП: хата 1587 року з с. Самари Ратнівського району Волинської обл., хата 1697 року з с. Біловіж Рокитнівського р-ну Рівненщини, хата XVI-II ст. з с. Гажин Наровлянського р-ну Гомельської

обл (колишній Овруцький повіт). Розгляд цих давніх будівель у порівнянні дозволить скласти уявлення про регіональні особливості і характер процесів, що відбувались у галузі будівельної культури на Правобережному Поліссі.

Хата 1587 року, с. Самари Ратнівського району Волинської області.

Хату виявлено у 1970 році неподалік села на хуторі Верестя [1]. Вона належала Баранчуку Йосипу Дементійовичу. За час функціонування хата зазнавала змін (добудовувалися сіни, стебка, «сілник»), але при встановленні її в експозиції музею був відновлений первісний вигляд однодільного житла. Давні конструкції хати, попри пізніші втручання, все ж зберегли практично всю автентичну інформацію про житло XVI століття.

Стіни хати зведені у зруб із широких соснових, різаних плах, трохи протесаних ззовні. З таких самих плах виготовлені й підвалини, які входять до складу стін. Деревина на підвалини спеціально підібрана, це суто стрижньова сосна, практично всуціль залита живицею. Вінці стін в'язані врубками «в замок» з точною фіксацією внутрішньої плоскої поверхні стін. На цій внутрішній грані врубки вінець фіксується клином-«пищиком», який добивається верхнім вінцем і залишається всередині врубки. В такому випадку врубки виготовлялись у розрахунок на масивні пищики. Посередині вінці в'язані «круглими» (квадратними, битими по круглих отворах) тиблями.

Поріг у нижній поперечній підваліні. Одвірки з соснового бруса, осаджені у підвалину масивом, без шипа. Верхняк аналогічний, в'язаний з одвірками «косяком». Збереглися отвори від тиблів накладки під «воротню» полотна дверей. Хоч традиція таких дверей «на воротні», чи «бігуні» у сінях і коморах ще поширена в XIX ст., для житла це вже релікт. Вікон трое, два з чола і одне у напільній стіні над полом. У причілковій стіні вікна немає, і це масова традиція, пов'язана з узвичаєною тут прибудовою до хати з причілка «покліта» (теплої комори на городину). Ця причілкова стіна без вікна називається застольною чи «мерцовою» (на причілкову лаву, головою до покутя, клали покійника). Посередині причілкової стіни, вище над лавою на «митій» поверхні вирізана дата арабськими цифрами 1587 і латинська писана літера *r* з горизонтальним елементом, повернутим вліво. Це традиційне місце для тексту посвяти хати. Вікна без лукот. Віконні отвори вирубані прямо у зрубі. При цьому для влаштування чільних вікон спеціально підібрана широка плаха, в якій невисокі віконні пройоми помістилися всередині, не порушивши цілності вінця. Пройом напільного вікна вибраний у двох сусідніх вінцях. Всі вікна мають однакові розміри і конструкцію: волокові вікна з дошками-засувками, що ходять у вибраних у вінцях пазах.

За спогадами старожилів, на початку XX століття передпічне вікно мало не дошку-засувку, а раму на дванадцять дрібненьких шибочок у два ряди. Очевидно через це волоковий паз цього вікна дещо ширший.

Під верхніми поздовжніми вінцями врубано поперечний сволок. На його нижній грані глибоко врізаний хрест. На сволок і поперечні верхні вінці зрубу укладено стелю («повал») з товстих плах, як на стінах. Додаткового утеплення немає.

Дах двосхилий, на трьох парах кроков, врубаних у верхні поздовжні ошцепини зрубу. Причілкова пара кроков на своєму первісному місці. Вона врубана у випуски ошцепин, позначені зубцями, а простір горища закритий дошками, прибитими до кроков. Крокви не мають бантин, отже розпір даху утримує зруб. Щоб ошцепини не викрутило, вони поверху зв'язані балкою-скобою. На причілкові випуски лат прибиті вітрові дошки з фігурними випусками. Щоправда, через прибудови ці оригінальні елементи хати не збереглися, але аналогом первісного вигляду може бути причілок давнього «шпихіра» (комори на сало і ковбаси) з хутора Козуватого цього ж села Самари. Над порогом «шпихіра», як і на причілку, – аналогічна конструкція «дармовиса» на випусках ошцепин, зашитий дошками «щит» чи «фіціят» з дверцятами на горище. Такі елементи, втрачені при перебудові хати, можуть бути реконструйовані за аналогією до цього «шпихіра», оскільки немає жодних документальних матеріалів на підтвердження того, як завершувався дах над дверима однодільної хати без сіней.

Хата крита соломною, «парками» і «трійцями», проте нижня напільна лата була дуже широкою і мала густий ряд отворів від тиблів. Це свідчення того, що у давнину хату крили коленими дошками.

У хаті відтворено архаїчне обладнання. Курна піч традиційно розміщена в кутку при сінешній стіні, челюстями до передпічного вікна. Невисокий зруб із соснового бруса, закладений подом з обополів, на якому вибито глиняний «під» з припічком товщиною до 20 см, а вже на поду – глинобитна «бочка» з челюстями і зверху чирінь. Коміна немає. У пороговій стіні прямо над припічком виявлено заглушений і замащений глиною традиційний димоволок для випуску диму з курної печі. З комином він ніколи не був зв'язаний, а його свідоме розміщення прямо над припічком, там, де всі регіони України розміщують каглу для виводу диму з комина, свідчить, що генетичним попередником такої сталої традиції є прадавня традиція розміщувати над припічком димоволок курної хати. Цей димоволок зроблений як волокове вікно – з дошкою-засувкою у пазах. Пройом лише трохи менший за вікна.

Попід чільною та причілковою стінами встановлені лави на колодках. Піл з дощок настеле-

но з привалка печі на причілкову лаву. На покуті традиційний вузький стіл (стілниця з однієї широкої дошки) перед ним ослін. На причілковій стіні над столом – місце для традиційної ікони, яку тут, у курних хатах, виносили з комори лише на свято і ставили на поличку чи тиблики поряд з покутем, дуже низько, у намітці чи невеликому рушничку, тканому по кінцях у поперечні червоні смуги. У простінку коло дверей були полиці на посуд. Важливим архаїчним елементом обладнання є традиційний «світач» чи «лучник» – пристрій для виводу диму від спалюваної для освітлення лучини. Його традиційне місце – проти печі, ближче до лави і до сволока. Так він освітлює зону чільної лави, на якій зазвичай роблять різну роботу. У цьому випадку лучник з довгого кайдуба, що проходить крізь проріз у стелі, простір горища та покрівлі і виступає над дахом. Знизу до кайдуба підвішують «залізо» – ковані ґратки, на яких і палять лучину.

Як у давніх курних хатах регіону, попід стелею, вздовж причілкової стіни, укладено на глиці, ряд жердок-гряд, прибитих до чільної і напільної стін. Вони служили для сушки льону, дров, мокрою одягу тощо у гарячому повітрі під стелею курної хати.

Хата 1697 року с. Біловіж Рокитнівського району Рівненщини

На час виявлення хата була тридільною [3, 143–144]. До давньої будівлі належить клітка власне хати, до якої згодом прибудовували сіни, комірчину. Будівлі були зв'язані двосхилим дахом на кроквах. За розповідями власника, Павлушенка Івана Євдокимовича, раніше над хатою був окремих дах на двох сохах, одна соха стояла на причілку посередині і друга поряд із дверима. Саме в цих місцях випуски дощок стелі вкорочені. Це підтверджує, що первісно хата була однодільна з дахом на сохах. Подібно до самарської хати XV-I ст., дата вирізанна проти дверей посередині причілкової стіни.

Стіни зведені з нетовстого соснового кругляка, всередині не протесані, миті. Такий самий характер підвалини. Вінці в'язано круглими врубками, вибраними по формі верхнього вінця у верхній частині нижнього вінця. Для ущільнення вінців «драчку» по формі верхнього вінця також вибирали у нижньому вінці. Тиблі відсутні, адже жолоб драчки надійно зв'язує вінці по всій довжині, перед укладкою вінця у драчку накладають шар моху, який затискується вінцем. Порогова підвалина є нижньою. Двері невисокі, полотно на кованих завісах. Вікон четверо, два з чола, одне на причілку і одне напільне. Вікна подібні, без луток, горизонтальні отвори розтесані у двох сусідніх вінцях. Всі вікна волокові з дошками-засувками, які ходять у пазах, спеціально вибраних під час зведення зрубу. Чільні і напільне вікна відсо-

вуються у куток, а причілкове – на хату, очевидно через те, що це вікно є застольним, і відсовувати його до покутя незручно, заважає стіл. Під верхніми поздовжніми вінцями-ощепинами, які тут називають «запісочниками», врубано три поперечні сволоки з випусками, різьбленими «зубцями» (уступами). Центральний сволок тесаний брусом, а бокові – тонші, з кругляка. Поверх сволоків і верхніх поперечних вінців настелено нетовсті колени дошки стелі з випусками над стінами. Поверх дощок насипано чималий шар піску для утеплення порівняно тонкої стелі. Саме тому ощепини, що піднімаються вище стелі і утримують пісок від розсовування, називають запісочниками.

Дах двосхилий, на двох дубових сохах, закопаних протилежно посеред причілка і поряд з дверима. На сохи укладено переклад («вільчик»), на який навішено три пари ключів, що спираються на запісочники. На випусках ключів врізано плахи закрилин, які утримують колени дошки покрівлі, вільно укладені на запісочники і вільчик. По гребеню даху дошки напільного схилу покрівлі довші і випусками перекривають торці дощок чільного схилу, запобігаючи замоканню стелі.

Традиційне обладнання має ряд особливостей. Глинобитна курна піч зведена на дощатому «поду», настеленому по балках з «копилами». «Кагла» над припічком не має слідів кріплення конструкцій комина і волока, затулялася «заткалом». Житло освітлювалося «лучником», виготовленим з кайдуба. Лави на стовпцях. Піл з дощок, перекладених з причілкової лави на привалок печі.

Хата експонується в складі дворища на дві хати.

Хата 18 ст. с. Гажин Наровлянського району Гомельської області (колишній Овруцький повіт)

Це давнє дводільне житло, рублене з соснового кругляка, в'язаного «круглими» врубками і «драчками», вибраними у верхній частині вінців. Проте врубки тут мають характерні особливості: у верхньому вінці, для укладки якого готують врубку, підтісують грані («щоки»), і врубку роблять у формі трапеції, що технологічно легше виконати сокирою. При цьому випуски кругляків зрубів стають шестигранними. На території Коростенщини, Овруччини і на схід майже до Києва ця традиція є не лише масовою, але й давньою.

Хата дводільна, до клітки хати через шулу приставлено трістінок сіней. Двері сіней і хати мають одвірки і верхняки, в'язані «косяками», з тесаних брусів. Полотно сінешних дверей повертається «на колку», тибльованому до краю полотна. Двері хати врізані не у підвалину, а в другий вінець. Це давня, реліктова традиція. Всередині

стіни хати йдуть кругляком, але вище лав, над полом, вінці трохи протесані. Вікон у хаті четверо, два з чола, одне з причілка і одне напільне. Всі вони подібні як за розмірами, так і за конструкцією. Вікна без луток, без рам, низькі отвори розтесані у двох суміжних вінцях, пройоми перекриваються дошками-засувками, що ходять у пазах, вибраних під час укладки вінців. Таку засувку витягти неможливо, вона лише одсовується вбік від пройому у спеціально вибране в зрубі гніздо. Чільні і напільне вікно мають засувки, що відсовуються до кутків, а причілкове – відсовується на хату. Напевно ця традиція характерна для всього Полісся. Невелике сінешне вікно також з дошкою-засувкою, подібне до хатніх. У XIX столітті у сінях відгородили вузьку комору стіною з торчовою закидкою по підвалині і поперечній балці, на яку укладені й дошки стелі. Ця вигорodka конструкцій давнього житла не порушила. Хата містить комплекс регіональних ознак давнього житла. Це, зокрема, характерний для регіону поздовжній дід-сволок, на який спирається поперечний сволок, що є опорою для нетовстих колених дощок стелі, їхні кінці закладені у пази причілкової і сінешньої стін і не виходять назовні. Попід стелею у чільну і напільну стіни врубани гряди з нетовстого тесаного брусця. Стеля з порівняно тонких дощок утеплюється чималим шаром піску. Поздовжні верхні вінці, які утримують пісок від розсовування, тут, як і на Рівненщині, називають запісочниками. Саме вони і є початком накотного зрубного даху. Поперечна стіна продовжується вище і утворює опору для наступного над запісочником вінця, який вже лежить у площині порівняно похилого даху, початого із запісочника. Така система продовжується до верху даху, утвореного колодою по гребеню. Покрівля з коленої дошки-драниці, вільно укладеної на зрубні схили даху. Для зручності заміни, дошки не прибиваються до конструкцій даху, а спираються у закрилини, закріплені на випусках спеціальних «крючин», або «кокошиць». Це невеликі дубові бруски, що зубом закладаються, подібно до крокв, у врубку верхнього вінця («запісочника»). На фігурно затесані випуски цих «крючин» врубуються плахи закрилини. По гребеню даху дошки напільного схилу випущені і перекривають гребінь. Накоти, а отже і покрівлі, випущені на причілок і на сіни, що мають нижчий дах. Дах сіней аналогічний, накот врубуються у колоди фронтонів, виведених над балкою-скобою, яка традиційно врубуються над дверима і над поперечною стіною сіней, але стіни сіней нижчі за хатні, тому дах сіней заходить під випуски хатнього даху. Те, що кожна клітка має свою самостійну конструкцію даху, є консервативно збереженим реліктом давньої традиції, коли всі будівлі були однодільними і мали свої власні дахи як сакральне завершення наземної структури

будівлі. Згодом у багатодільному житлі ця традиція була знівельована, але у коморах, тимчасових і сезонних житлах, а також у храмах вона стійко утримувалася протягом усього часу.

Обладнання хати традиційне, але має також і свої особливості. Так, глинобитна піч, зведена на масивному зрубі з дощатим подом. Разом із зрубом вона спирається на масивну балку, врубану у стіни хати поздовж, будучи водночас краєм та опорою полу. У масивний припічний стовп («дід») закріплюється традиційна жердка перед полом. Це є дуже давній, традиційний елемент обладнання хати. Лави попід причілковою і чільною стінами сходяться на покуті, де зазвичай стоїть вузький стіл із широкою дошкою – стільницею, і ослін перед столом. Низько врізані вузькі вікна освітлюють зону лише на чільній лаві. Це і є основне робоче місце для усіх хатніх робіт. Хату освітлювали лучиною і для виведення диму облаштовано світільний комин («лучник»). Для цього у стелі прорізано отвір проти печі, ближче до чільної лави і до поперечного сволака. Навколо цього димоволока насвердлено отвори, в які з горища заведено дубці з окоренками. Окоренки дубців утримуються в отворах, а вершини обгинаються навколо чималого обруча понизу лучника. Ця основа заплітається лозою і весь кіш маститься глиною. Вогонь палять на «залізі» – кованих ґратках, підвішених до лучника. Така давня традиція виведення диму від лучини поєднується з традицією курної печі, дим якої спеціально утримується у приміщенні заради тепла. У хаті немає димоволока. Система виводу диму від печі спрощена. Коли топиться в печі, двері прочиняють, і дим, що стоїть у верхній частині приміщення, виходить. При цьому нижня половина простору хати вільна від диму. При сильних морозах знизу завішують рядном, щоб не вихолоджувати хати.

Викладений документальний матеріал із характеристиками трьох типів давнього житла Правобережного Полісся є джерелом для подальших наукових досліджень.

Розглянуті пам'ятки фіксують три типи даху, що відповідають трьом етапам розвитку будівельної культури: традиції крокв, сох і зрубів. Всі три будівлі зберігають традицію однодільного житла. Навіть у дводільному житлі XVIII століття з с. Гажин клітка хати має самостійну конструкцію з власним дахом. Ці будівлі фіксують різні етапи розвитку техніки зрубу: від кругляка до брусів і плах, від круглих врубів до їхньої модифікації і досконаліх врубів у «замки». Також простежуються регіональні варіанти облаштування стелі: повали з товстих плах без додаткового утеплення на Волинському Поліссі та стелі з тонких дощок, утеплених шаром піску на Центральному Поліссі. По всьому Правобережному Поліссі збережені традиції курного опалення та освітлення лучиною

з посвітнім комином; волокових вікон без луток з отвором, вибраним у зрубі, з дошкою-засувкою.

- ¹ *Верговський С.* Експозиція «Полісся». – К., 1986.
- ² *Верговський С.* Народні будівельні традиції Українського та Білоруського Полісся // НТЕ. – 1979. – № 2. – С. 74 – 76; *Свирида Р.* Обладнання давнього поліського житла // НТЕ – 1979. – № 3. – С. 56–63; *Свирида Р., Верговський С.* Особливості традиційного будівництва Середньоприп'ятського Полісся // Пам'ятки України. – 2002. – № 3–4. – С. 146–151.
- ³ *Свирида Р.* Пам'ятки поліської давнини «Великої воліні» // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. До 150-річчя від дня народження Д. І. Яворницького. Випуск 3. – (Матеріали наукової конференції 24–25.11.2005 р.). – Рівне, 2005. – С. 141–148.
- ⁴ *Таранушенко С.* Давнє поліське житло // НТЕ. – 1969. – № 1. С. 8–23.

Простежуються будівельні традиції житла Правобережного Полісся XVI, XVII, XVI-II століть на прикладі пам'яток з експозиції Музею народної архітектури та побуту НАН України.

